

ЕКСПЛОАТАЦИЈА НА СУЛФУР ВО МАКЕДОНИЈА ЗА ВРЕМЕ НА ОСМАНЛИСКОТО ВЛАДЕЕЊЕ

Милка Здравева

Една од постарите стопански гранки во Македонија е рударството, и неговите корени најверојатно датираат од античкиот период. Во тоа време, како и подоцна во средниот век, најексплоатирани руди биле железото, среброто, бакарот, златото и оловото¹⁾.

Пред освојувањето на Балканот од Османлиите, рударското производство овде постигнало значително ниво, а негови носители биле познатите рудари Саси, чие име оставило белег во рударската топонимија на голем дел од Балканскиот Полуостров²⁾. По освојувањето на Балканот од Османлиите рударството прилично опаднало, но по стабилизацијата на нивната власт, од средината на XV и особено во XVI век, тоа било стимулирано од државата и достигнало значителен напредок.³⁾ Меѓутоа, во XVII век, особено во неговата втора половина, како последица на примитивната техника на експлоатацијата на рудниците, потоа на големата Австро-турска војна, чии дејства се одиграле на територијата на Србија и Македонија, како и отворањето евтини руди, дошло до опаѓање на балканското, аналогно и на македонското рударство.

¹⁾ Апостол Керамитчиев, Римското рударство во источна Македонија, Гласник на Институтот за национална историја (натаму ГИНИ), Година XVIII, бр. 1, Скопје, 1974, стр. 119—121; проф. Всеволд Николаев, Характерот на минните предприятия и режимът на рударскиот труд в нашите земи през XVI, XVII и XVIII в., София, 1954, стр. 10, 12—14.

²⁾ Проф. Георги Георгиев, Рударството во Југозападна Бугарија и Југоисточна Македонија (Желѝзодобивната индустрија во Мървашко, Планината Улиботуш и сѝседните и планини), София 1953, стр. 21; Александар Апостолов, Злетовската област од доселувањето на Словените до крајот на XIV век, ГИНИ, година XVII, бр. 3, Скопје, 1973, стр. 125; Вс. Николаев, цит. дело, стр. 12—24.

³⁾ Д-р Александар Стојановски и Исмаил Ерен, Кратовската нахија во XVI век, ГИНИ, година XV, бр. 1, Скопје 1971, стр. 80—81; проф. Всеволд Николаев, Рударството во Југозападна Бугарија и Југоисточна Македонија (Големи минни предприятия со бугарски работници во Европска Турција през XVI век, София 1953, стр. 147.

Токму во периодот кога опаѓало старото рударство, од сиилите на Битолскиот кадилак што се чуваат во Архивот на Македонија, дознаваме дека од XVII па до првите децении на XIX век на територијата на Македонија интензивно се експлоатирале сулфур и шалитра, кои биле наменети за правење на црн барут.

Според нашите сознанија, во постојната историска литература е релативно малку пишувано за производството на сулфур, што ни даде повод да му посветиме неколку страници на ова прашање⁴⁾, кое сметаме ќе претставува прилог кон сознанијата за македонското стопанство односно рударство.

Со оглед на фактот што како основа за овој прилог ни служеа, главно, битолските сиили, чии податоци се однесуваат, пред сè, а Битолскиот и околните кадилаци, и кои за сулфурот зборуваат само за неговата експлоатација во охридскиот крај, засега не сме во можност да речеме нешто поопределено за експлоатацијата на сулфур на друго место во Македонија. Тоа што сепак во насловот се определивме да стои „... во Македонија...“ е затоа што, низ литературата што ја консултираваме, и низ бројните документи што се однесуваат на сулфур нема индикации кои би упатиле на евентуално негово производство на друго место во Македонија, за разлика, на пример, од оние документи кои се однесуваат на шалитрата, а кои сведочат за нејзината експлоатација, речиси, во сите кази на Македонија.

Сулфурот е мошне распространет во природата и во Европа бил познат уште во стариот век. Старите Грци и Римјани го употребувале за кадење, а неговата пареа за белење на облека. Во средниот век тој почнал да се употребува во медицината и при изработката на црн барут⁵⁾. Како неопходно соединение во барутот, отпрвин сулфурот учествувал со поголем процент, но подоцна, со усовршувањето на барутот, неговото учество се смалило на 10—15% за сметка на шалитрата. Сулфурот му овозможувал на црниот барут лесна запаливост и служел за врзување на шалитрата со дрвениот јаглен⁶⁾.

Кога точно започнала експлоатацијата на сулфур во Македонија засега не може со сигурност да се каже. Најстариот познат документ кој зборува за неговото производство датира од 1572 година, кога со една султанска наредба, упатена до охридскиот бег Осман-бег, се бара објаснување во врска со

⁴⁾ За шалитра пишувале: Đurđica Petrović — dr Dušanka Bojanić-Lukač, Dobijanje šalitre u Makedoniji od polovine XVI do polovine XIX veka, Vesnik, Vojni muzej JNA 10, Beograd 1964, str. 23—56;

Глиша Елезовић, Производња шалитре у Јурумлеру код Скопља, Гласник Скопског научног друштва, књ. III, 1, Скопје, 1928, стр. 203—207.

⁵⁾ Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, 9, Beograd, 1975, str. 241—2.

⁶⁾ Ibid.

производството на сулфур во Охридско. Оваа наредба уследила по претходното известување на споменатиот Осман-бег дека во околината на село Лескоец нема рудници за сулфур, дека селаните не се квалификувани за неговото производство и дека примиле обврска да произведуваат 150 кантари сулфур годишно исклучително со намера „да се ослободат од авариз, веслари и други давачки што треба да ги даваат оваа година“. До ова сознание, пак, Осман-бег дошол врз основа на писмото од спахијата на село Лескоец и извршената контрола од страна на стручњациите и достоините за доверба луѓе од средината на вилаетските ајани, кои, меѓу другото, констатирале дека „за производство на 150 кантари сулфур (чист, б.м.) селаните упропастувале 1 500 кантари сулфур“).

Значи, и покрај одбивањето на Осман-бег, на спахијата на село Лескоец, на кадијата (охридски, б.м.), стручњациите и првенците да се вадат сулфур, односно дека нема сулфур, сепак овој минерал постоел, штом можело да се упропастува толкава количина, а нерентабилноста повеќе произлегувала од нестручното производство. Затоа и уследила споменатата наредба од 30 март 1572 година, во која е нагласено дека „прашањето за сулфурот е едно од најважните за државата“, а со која му се наредува на Осман-бег, без оддолговлечување да појде лично на теренот на село Лескоец, опстојно да ја проанализира можноста за експлоатација и рентабилитет при производството, и да поднесе опширен извештај за тоа, при што се барало од него „во секој случај да нареди сулфурот да се произведува“⁷⁾.

Како се одвивале натаму работите околу експлоатацијата на сулфур, во постојните документи не може да се следи за наредните неколку децении, иако е најверојатно дека таа постоела. За ова сведочи еден султански ферман од 14. март 1638 година, упатен до мевланата (почетна титула што се давала на високо учени лица, кадии и др.) на Солун и кадиите на Охрид, Битола, Лерин и Корча, со кој им се наредува, „во согласност со старите обичаи да соберат доволно коњи од Охридски, Битолски, Лерински, Прилепски, Преспански и Хрупишки кадилак, и да го пренесат мирискиот (државниот) сулфур од мукатаата (натурален приход на државата што се добивал со давање под закуп) на село Косел и околните села во Солун, каде бил складиран во мириски амбари“. Количината на сулфурот што требало да се пренесе изнесувала 1 000 кантари⁸⁾. Со

⁷⁾ Македонија во XVI и XVII век. Документи од цариградските архиви (1557—1645). Превод, редакција и коментар Душанка Шопова. Скопје, 1955, стр. 31—33.

⁸⁾ Ibid.

⁹⁾ Турски документи за историјата на македонскиот народ, серија прва (1607—1699), том III, (од јануари 1636 до крајот на 1639 год.) под редакција на Методија Соколовски, Скопје, 1969, стр. 85—86.

слична, всушност, иста содржина е и султанскиот ферман од 1. јуни следната 1639 година, упатен до, покрај веќе наведените погоре кадии, и до кадите на Биглишта и Костур, односно сите кадилаци кои се сметале во зоната на сулфурот и со кој се барало коњи за да се пренесат произведените 1 000 кантари сулфур од Охрид во Солун, што зборува за мошне големо количество произведен сулфур¹⁰). Мошне големи количини сулфур за пренос, кои се движеле меѓу 830 и 1 000 односно 1 200, а во 1651 година дури и 1 890 кантари сулфур се споменуваат и во наредните 1641, 1644, 1648 и веќе споменатата 1651 година¹¹). Меѓутоа, фактот што и покрај редовните интервенции од страна на властите, во одделни години не било пренесувано произведеното количество сулфур или дел од него, не ја исклучува можноста годишната количина произведен сулфур да изнесувала меѓу 600 и 700 кантари. Во прилог на оваа констатација го посочуваме ферманот од 22 март 1641 година, со кој се бара 498 глави коњи за да пренесат 995 кантари сулфур од Охрид во Солун, при што е нагласено дека 610 кантари се добиени од тахвилот (времетраење на ползување на лено) на Мехмед Кемали за 1639—1640 година, 200 кантари што ги должела рајата што произведува сулфур и 185 кантари што се складирани од порано во Охридското кале¹²). Исто така, речиси сите документи што се однесуваат на сулфур од 60-тите години на XVII за до првите три децении на XIX век укажуваат на тоа дека годишното количество сулфур изнесувало меѓу 600 и 630 количина сулфур, или е посочен бројот на коњите, односно е посочена бројката на мурзи сол (мерка за сол, две мурзи = еден коњски товар) која требало да биде пренесена во обратен правец¹³).

Сулфурот што се произведувал во Охридско во селата Косел, Велгошти, Илино, Рашанец и Скребатно¹⁴) отпрвин се користел во цариградските барутани, а од 60-тите години на XVII век за потребите на Солунската барутана. За ова сведочат бројни документи кои се однесуваат на производството и преносот на сулфурот од Охридско до посочените барутани¹⁵).

¹⁰) Ibid, стр. 173.

¹¹) Битолски сџил, број 8, лист 109—I; број 9, лист 32—III и 11—I; број 12, лист 123—IV и број 13 лист 143—I.

¹²) Турски документи..., том IV, 1640—1642, Превод и редакција д-р Ванчо Бошков, Скопје, 1972, стр. 67—68.

¹³) Битолски сџил број 33, лист 14—IV; број 35, лист 19-а; број 47с, лист 54—III; број 38, лист 33—I и 33—II; број 41, лист 33—I и 36—I; број 42, лист 42—101-а и 42—101-б; број 50, лист 35—II; број 33 лист 36—I-а; број 55, лист 63—IV и др.

¹⁴) Д-р Александар Стојановски, Охрид и Охридско низ историјата, книга втора, Скопје, 1978, дел први, Охрид од паѓањето под Османлиска власт до крајот на XVIII век, стр. 100.

¹⁵) Турски документи..., том III, стр. 159; Битолски сџил, број 20, лист 45/46—V; број 21, лист 58—V; број 26, лист 43—IV и др.

Само во исклучителни случаи и со наредба на државната власт, сулфурот можел да биде наменет за други барутани, како, на пример, во 1664 година кога со ферман на султан Мехмед IV, упатен до кадијата, мутеселнимот (заменик управител на санџак) и еминот (повереник) на рудникот за сулфур во Охрид било наредено, од вкупно 630-те кантари сулфур, 330 да се испратат во барутаната во Будим, а другите 300 кантари да се достават до Солун¹⁶). Со ферман, пак, од октомври 1670 година, упатен до кадиите во кадилаците што имале обврска да го пренесуваат сулфурот од Охридско во Солунската барутана, се барало, целото количество од посочената година да биде пренесено во Белградската барутана која имала огромни потреби од сулфур и да биде предадено на одговорниот на соодветната барутана Хасан паша, кој натаму ќе се грижи за неговото преработување во барут¹⁷).

Меѓутоа изгледа во последните децении на XVIII век се намалил интензитетот на експлоатацијата на сулфурот во Охридско, односно тој се произведувал нередовно. Во овој период не се така чести документите како во претходниот, кога за неговото производство и пренос уследувале и по неколку наредби годишно. Наспроти тоа, со неколку документи од крајот на XVIII век се наредува, наместо обврската од 305 коњи од блиските кази на рудникот за сулфур во Охридско за неговиот пренос, да се собира парична противвредност (бедел) и средствата да бидат предадени на повереникот за шалитра во Скопје, Али бег¹⁸).

Врз основа на постојните документи засега со сигурност не може да се заклучи на што се должи овој застој во производството на сулфур, кога се имаат предвид потребите на армијата од барут, чие неопходно соединение бил сулфурот, како и грижата на власта околу неговото производство и пренос. Речиси, во сите документи кои се однесуваат на сулфурот се апелира на ажурноста во работата, и е нагласено дека тој е една од најважните државни работи која не смее да се споредува со другите¹⁹). Колку важен производ бил сулфурот за државата се гледа, покрај диругото, и од фактот, што кога во 1728 година се срушил рудникот за сулфур во Охридско биле преземени најитни мерки за расчистување на урнатините²⁰) и оспособување на рудникот за експлоатација, така што веќе во наредната година одговорниот на рудникот Мехмед се обратил

¹⁶) Битолски сџил, број 19, лист 73—IV.

¹⁷) Битолски сџил, број 21, лист 68—II и 68—III.

¹⁸) Битолски сџил, број 73, лист 49—I; број 76, лист 27—II.

¹⁹) Турски документи..., том III, стр. 85—86; том IV, стр. 67—68.

²⁰) Битолски сџил, број 41, лист 36—I.

до Дворот да се преземат мерки за да се пренесе произведениот сулфур за 1729 година²¹⁾.

Веројатно една од причините за застојот во производството на сулфурот била дотрајаната техника на начинот на неговото производство, а можеби влијаела и амортизираноста на Солунската барутана за која тој бил наменет, која поради реновирање, кон крајот на XVIII век, често ја прекинувала работата. Ова го користеле локалните власти, на кои повеќе им одговарало да собираат паричен данок наместо ангажман околу производството и преносот на сулфурот, така што, и покрај огромните потреби од барут за речиси постојаните војни што ги водела Османлиската империја во последните децении на XVIII век, производството на сулфур заостанува. Нередовноста во производството на сулфур продолжила и во првите децении на XIX век, и со ферман на Махмуд II од февруари 1831 година, 305-те коморски коњи за пренос на сулфурот што се произведувал во петте охридски села биле заменети со бедел за коњи²²⁾. По оваа година низ регестите на битолските сидили нема индиции од кои може да се заклучи за производството на сулфур. Ова се совпаѓа и со искажувањето на Шапкарев, кој на почетокот на нашиов век, зборувајќи за сулфурната руда во Охридско вели дека таа се копала и обработувала до пред 60—70 години²³⁾ односно до трисеттите години на минатиот век. Што се однесува, пак, до постоење на сулфур во споменатиот реон, и денес воздухот овде е заситен со гасови на сулфур кои избиваат од внатрешноста на земјата.

Организација на производството и пренос на сулфурот

Во согласност со османлиските позитивни правни прописи, и со оглед на фактот што сулфурот бил наменет за воени потреби, неговата експлоатација била под строга контрола на државата, и во неа, како и при преносот на суровината до односните барутани биле вклучени, речиси, сите локални власти на местото на производството и по местата каде што минувал транспортот. Директните, пак, контакти со Портата најверојатно ги одржувал назирот (директорот управникот) на Солунската односно Цариградската барутана, по чиј предлог биле назначувани емините (доверливи лица), под чија контрола

²¹⁾ Битолски сидил, број 42, лист 42—87-б и 88-а.

²²⁾ Турски документи за македонската историја (1827—1839), том V. Превод, редакција и коментар Панта Џамбазовски, Скопје, 1959, стр. 76—77.

²³⁾ К. А. Шапкарев, Кратко историкогеографско описание на градовете Охрид и Струга, Сборник на Българското книжовно дружество въ София, София, 1901, стр. 7.

се произведувал сулфурот, и на чија иницијатива уследувале наредбите и интервенциите до локалните власти за производство и доставување на определената количина сировина. Примајќи го документот за назначување во присуство на локалниот кадија, првенците и свидетелите од редот на муслиманите, соодветниот емин ги примал и обврските содржани во него, односно се грижел навреме да биде произведена и подготвена за транспорт определената количина сировина²⁴). Во одделни години функцијата емин за сулфур била доверена на две или повеќе лица. Така, во 1683 година еминот на рудникот за сулфур во Охридско, Осман ја примил оваа обврска од поранешните емини Мурат-бег и Ахмед-бег²⁵). Притоа, емините, како и закупниците за производство редовно биле од редот на претставниците на владеечката класа, но затоа, пак, во самиот произведен процес биле ангажирани, главно, лица од христијанското и другото немуслиманско население.

Така, со копањето, пречистувањето и печењето на сулфурот биле ангажирани работници од селата во кои тој се вадел, односно од соседните села, кои преку работата се оспособувале во производниот процес и за тоа уживале статус на маденции. Како такви, покрај извесните олеснувања од вонредни даноци од групата авариси дивание, рударите го плаќале половината од предвиденото цизие, (главарина), односно по еден златник наместо по два, по колку било одредено за нивните соселани. За ова сведочи една потврда од 1705 година, што ја издал охридскиот кадија Халил на цизнердарот (собирачот на данокот цизие или главарина), за овој да ги оправда 154-те златници што претставувале половина од износот на цизието на 154-те рудари ангажирани во производството на сулфур²⁶). нии биле од немуслиманското, и во прв ред од македонското население. Меѓутоа, и покрај извесните даночни олеснувања, рударската работа претставувала тежок товар за вработените, кои при соодветната ниска техника на производство не ретко станувале негова жртва²⁷).

Според досегашните сознанија, сулфурот се произведувал само во Охридско, и неговото производство бицо давано под закуп, при што закупувачите однапред плаќале на државната благајна по едно акче за ока сулфур²⁸)

²⁴) Турски документи за историјата на македонскиот народ..., том III, стр. 112 и 160.

²⁵) Ibid., стр. 112.

²⁶) Вс. Николаев, Характерът на..., стр. 151—153.

Кога се има предвид дека цизието било наплатувано од возрастното немуслиманско население, значи дека рударските работ-

²⁷) К. А. Шапкарев, цит. статија, стр. 7.

²⁸) Д-р А. Стојановски, Охрид и Охридско..., стр. 100.

Откако произведената суровина била пакувана во добра амбалажа, која морала да гарантира сигурен пренос до Солун, бил транспортиран во овој град и предаван на еминот на магацинот одреден за оваа намена²⁹). Понатаму сулфурот бил предаван на соодветниот назир на баруганата и преработуван во црн барут. Притоа, пренесувачите на сулфурот добивале потврда за количината на предадената пратка.

Самиот транспорт на суровината, исто така, бил доверуван на специјални лица — мубашири, од редот на муслиманите, кои во шеријатскиот меџлис (совет на локалните првенци) се обврзувале дека совесно и навреме ќе ја извршуваат оваа должност. Изгледа ова била доходна работа, зашто од документите дознаваме дека имало настојувања таа да преминува во наследство, односно по смртта на родителот синот се обраќал до Портата со молба да биде поставен на местото на татка си³⁰). Понекојпат, одговорните за транспорт оваа задача им ја доверувале на христијани, како, на пример, во 1664 година, кога Чолак Мехмед Челеби му доверил на некој Љубен, сигурно кирација, да пренесе 90 оки сулфур од Охрид до Солун³¹).

Средствата за пренос на сулфурот паѓале на товар на ратајата и берајата од казите кои биле задолжени да го обезбедат неговото пренесување до Солун³²). Притоа, при собирањето коњи, односно средства за нив, не ретко поверениците за транспорт вршеле разни злоупотреби, земајќи го и по судски пат товарниот добиток во време кога на селаните им бил најпотребен, односно наплатувајќи средства за него повеќе од предвиденото и трошејќи ги самоволно за други намени³³). Киријата за еден товар сулфур била пресметувана по 240 акчиња, при што, 160 акчиња во пари, а остатокот во две музри (еден товар) сол од Солунската солана³⁴).

Бројот на коњите за пренос на произведениот сулфур зависел од количината на пратката, а од документите дознаваме дека било точно определено од кои кази колку коњи да се земаат, и дури постојат списоци на сопствениците на коњите што соодветната година треба да ги дадат. Така, во средината на XVII век од Охридскиот кадилак биле земени по 70—80 коњи, од Битолскиот 90, од Леринскиот 70, од Прилепскиот 60—

²⁹) Турски документи за историјата на македонскиот народ..., том III, стр. 85, 173, 187—8; том IV, стр. 67—68.

³⁰) Битолски сиџил, број 55, лист 63—V.

³¹) Битолски сиџил, број 19, лист 1—III.

³²) Турски документи за историјата на македонскиот народ..., том III, стр. 188; том IV, стр. 68; битолски сиџил, број 37, лист 54—III; број 41, лист 33—I; број 93, лист 16—VI и др.

³³) Турски документи за историјата на македонскиот народ..., том III, стр. 188; битолски сиџил, број 48 лист 4—IV.

70, од Костурскиот 20—60, од Хрупишкиот 40, од Преспанскиот 22—33, од Корчанскиот 22—70, од Биглишкиот 40 и од Кичевскиот до 70³⁵).

Кон крајот на XVII век бројот на коњите за пренос на сулфурот се установил на 305 глави, од кои Охридската, Прилепската, Битолската, Леринската и Корчанската каза биле задолжени со по 50 глави, Хрупишката со 25 и Костурската и Ресенската со по 15³⁶). Овој број коњи се задржал до 30-тите години на XIX век, и бедел за нив бил наплатуван и во годините кога сулфур не бил произведуван.³⁷)

Од изнесеното може да се заклучи дека, во врска со потребите на Османлиската империја од барут, во Македонија се експлоатирал сулфур, и тоа од 70-тите години на XVI век до 30-тите години па XIX век. При тоа, неговата експлоатација може да се проследи низ три уочливи фази. Првата фаза, за која нема доволно податоци, веројатно траела до првите децении на XVII век и се карактеризира со подготвителни работи околу производството. Втората фаза, која траела до 60-тите години на XVIII век, се карактеризира со интензивна експлоатација на сулфур, и тој главно бил наменет за Солунската барутана. Третата фаза траела до 30-тите години на XIX век. Во овој период, поради застарената техника, се забележува стагнација во експлоатацијата на сулфур, и на крајот прекинало неговото производство.

³⁴) Турски документи за историјата на македонскиот народ..., том IV, стр. 68; битолски сиџил, број 33, лист 14—IV; број 42, лист 42—87-б и 88-а; лист 42—101-а и 101-б; број 55, лист 63—IIV и др.

³⁵) Битолски сиџил, број 12, лист 124—I; број 13, лист 144—I; број 18, лист 105—I; број 21, лист 66—III; број 25, лист 43—IV и 50—I.

³⁶) Турски документи за македонската историја..., том V, стр. 77; битолски сиџил, број 38, лист 33—II; број 42, лист 42—101-а и 101-б; број 73, лист 49—I и 54—II.

³⁷) Ibid.

